

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується розповідь про боротьбу з так званим «національним ухилом» М. О. Скрипника. Йдеться про справу «Української військової організації», лідером якої був оголошений О. Я. Шумський.

Напрями, по яких здобувався «урок, що застерігає», досить чітко визначив у виступі на листопадовому (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У А. А. Хвиля: «Коли ми звертаємо увагу на характеристику тих основних ліній, якими йшов український націоналістичний ухил на чолі з Скрипником, в питаннях української культури, літератури, то ми повинні сказати, що націоналістичний ухил Скрипника полягає в тому, що він ставив бар'єр між російською та українською культурою, розвиток української мови він орієнтував на буржуазну Польщу та Чехословаччину. В літературі він по суті підтримував націоналістичні організації «Вапліте», «Березіль», «Авангард». Провадив, обгрунтовував примусову українізацію національних меншостей. Дав націоналістичне тлумачення лінії партії в національному питанні, в питаннях історії більшовизму»¹.

Природно, антиісторично ідеалізувати діяльність М. О. Скрипника, котрий був звичайною людиною в реальних умовах, а відтак не позбавленим помилок або крайнощів політиком. Чимало фактів засвідчує, що він сам усвідомлював, як важко здійснюються чи навіть перекручуються на місцях постанови та директиви наркомату освіти, у тому числі й у сфері мовної політики. Повною мірою, на нашу думку, це доводить брошура М. О. Скрипника «Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.II.1933 р.» Випуск цієї брошури, як вже зазначалося, рішенням Політбюро ЦК КП(б)У було визнано «політично недоцільним» у березні 1933 р. і на багато десятитисяч окремі примірники, що залишилися від 10-тисячного тиражу, потрапили до так званих «спецфондів». До речі, у цій праці М. О. Скрипник, напевно, передчуваючи небезпеку обвинувачень на свою адресу, прагнув не тільки самокритично вказати на наявні недоліки у роботі наркомату освіти, а й гранично відверто визначити власну позицію.

Проаналізувавши значний статистичний і фактичний матеріал, М. О. Скрипник визнавав, що «попередня перевірка підсумків українізації, обслуговування культурно-національних потреб російської нацменшості сигналізує нам, що в нашій системі є окремі гнилі явища, виростають спроби націоналізму...»². Разом з тим він твердо обстоює власну позицію: «Коли справа йде про шляхи розвитку мови і коли говорять зокрема тепер, на теперішньому відтинку часу, про протиставлення української мови російській, то ми на це відповідаємо — старі спогади про «малоросійське нареччє русского языка» на радянській терен тягнути нічого. У нас немає сумніву щодо самостій-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1990.—№ 12; 1991.—№ 2, 4, 5, 6, 7, 8.

¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 421, арк. 49.

² Скрипник М. О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.II.1933 р.— Харків, 1933.— С. 31.

ності української мови»³. При цьому М. О. Скрипник чітко підкреслює: «Для нас питання української мови не стоїть як питання залежності чи незалежності. Це питання розв'язане пролетарською революцією. Коли справа йде про протиставлення, то це є лінія ворожнеча, петлюрьська, націоналістична»⁴.

Слід вказати й на те, що надзвичайну активність виявив М. О. Скрипник у ході підготовки та впровадження українського правопису. 28 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердив М. О. Скрипника головою Комісії Раднаркому України у справі українського правопису, а 5 травня 1927 р. за його наполяганням було прийнято рішення запросити на засідання державної правописної комісії відомих вчених з української еміграції та з Західної України. 25 травня 1927 р. відкрилася українська конференція в справі впорядкування українського правопису. За пропозицією М. О. Скрипника конференція ухвалила рішення про те, щоб передавати звуки «дз» і «дж» на письмі латинськими літерами «S» і «Z».

3 червня Політбюро ЦК КП(б)У заслухало повідомлення М. О. Скрипника про роботу конференції і прийняло рішення: «1. Лінію керівництва т. Скрипником конференцією по українському правопису схвалити. 2. Визнати політично недоцільним введення в український правопис нових термінів «дж», «дз», а також недоцільним уникнення апострофа».

І ось наприкінці роботи конференції М. О. Скрипник вносить пропозицію переглянути постанову про запровадження літер «S» та «Z». «Конференція, взявши до уваги цілком слушну думку тов. Скрипника, що питання це не було поставлено на дискусію перед конференцією..., ухвалює величезною більшістю залишитися і тут при проекті, передавши питання про нові літери ДЖ і ДЗ на даліше обговорення науковим інстанціям і широким колам суспільності»⁵.

Новий правопис був затверджений постановою Раднаркому України від 4 вересня 1928 р. і дістав назву «скрипниківського». Діяв він до 1933 р., тобто до року загибелі М. О. Скрипника. Однак вже напередодні його смерті почали згадувати про ті помилки, яких припустився Микола Олексійович під час підготовки правопису. І так було не тільки з питанням правопису. Помилки М. О. Скрипника, реальні й уявні, деякі його неточні чи категоричні судження (а вони є у будь-якого політика) ретельно відстежувалися й були використані для боротьби з тим, що було кваліфіковано як «національний ухил» Скрипника.

Слід відзначити також, що нарком освіти УСРР постійно викликав й роздратування центру своєю увагою до українців за межами України. Його стараннями вдалося на території Російської Федерації створити близько 500 українських шкіл та 2 технічні вузи, але у цьому було чимало формалізму. М. О. Скрипник навіть поставив питання про приєднання до України адміністративно територій, населених українцями. Називав це питання «пекучим, яке слід розв'язати»⁶. Гостро відреагував він на збірник «Власть советов за 10 лет», що вийшов друком у Ленінграді в 1927 р., М. О. Скрипник наполягав на тому, що українська література й мистецтво мають не менші успіхи, ніж російські. Можна було б наводити й деякі інші приклади.

Чи стояв за всім цим «національний ухил»? Сукупність фактів, їх неупереджений аналіз свідчить, що ні. У вже цитованій промові «Нариси підсумків...» М. О. Скрипник зазначав: «Той, хто тепер, коли маємо 15 років пролетарської диктатури, знову починає говорити про

³ Там же.— С. 34.

⁴ Там же.

⁵ Конференція в справі впорядкування українського правопису // Пролетарська правда.— 1927.— 6 червня.

⁶ Скрипник М. О. Статті і промови.— Харків, 1930.— Т. III.— С. 350—351.

«Москву», як щось чуже, виходить із міркувань про Москву, як щось окреме, той отруєний націоналізмом, у того в душі жевриться гробак націоналістичних забобонів, націоналістичної ненависті, націоналістичних протиставлень»⁷. Інша річ, що для М. О. Скрипника не було сумніву: Україна, якщо вона держава, повинна і в змозі мати свою власну мову, літературу, мистецтво, котрі є не гіршими від мов, літератури й мистецтва інших народів. Надзвичайно цікавими у зв'язку з цим є слова О. Семененка: «Скрипник згадував про те, як Ленін виряджав його на Україну: «В усякому разі прощальні слова Ілліча були про те, щоб я свідомо перегинав і загострював у боротьбі з великодержавним російським шовінізмом українське національне питання, ставлячи його за одну із сил розвитку пролетарської революції на Україні»⁸. М. О. Скрипник послідовно виконував цю настанову. Ось чому при бажанні з такої позиції наркома освіти не так важко було зробити «національний ухил».

І, нарешті, слід зважити, що М. О. Скрипник викликав роздратування і у своїх колег по керівництву, бо, як правило, мав особисту думку, не приховував своїх інколи різних міркувань з того чи іншого питання, активно підтримував або захищав тих діячів, котрі працювали на користь національного відродження України. Ось що говорив з цього приводу на листопадовому (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П. П. Любченко: «Тов. Постишев розказував тут як Скрипник боровся за Бадана».

Можна було б назвати десятки фактів наполегливості в обороні націоналістів. Візьміть Курбаса. Скрипник на Політбюро поставив спеціально питання про те, щоб прийняти Курбаса до партії. Коли Політбюро відмовило йому і доручило Скрипникові передати Курбасові, що ми його прийняти до партії не можемо, Скрипник одмовився виконати доручення, і довелося доручити іншому.

Напосідливо тягнув він до партії професора Лозинського, члена центру УВО... З великою заповзятістю вимагав він від Політбюро дати дозвіл на ввіз 1500 вчителів із Західної України, тому, бачите, що у НКО кадрів не вистачає»⁹.

Не могло не привертати уваги і в центрі, і в республіці й те, як високо цінували діяльність М. О. Скрипника за кордоном. Не випадково в день відкриття конференції в справі впорядкування українського правопису присутні представники західноукраїнських земель виголосили спеціальну декларацію, в якій говорилось: «Представники західноукраїнських земель, стоячи на сторожі одности культурно-національних досягнень, а через них і громадсько-політичного стану всього українського народу в усьому світі, висловлюють своє щире визнання славетної оборони старих культурних набутків українського народу й їх майбутнього розквіту з боку голови конференції Миколи Олексійовича Скрипника»¹⁰.

Ми навели лише окремі приклади, яких, напевно, вистачає, щоб зрозуміти: коли було дано сигнал до політичної кампанії проти М. О. Скрипника, противникам колишнього наркома освіти було зовсім йому пригадати. Якщо ідеологічним забезпеченням цієї кампанії займався М. М. Попов, то суто, так би мовити, матеріальну базу під це підводив голова ДПУ республіки В. А. Балицький, який повернувся на Україну разом з Постишевим¹¹. Напрямок головного удару був цілком зрозу-

⁷ Скрипник М. О. Нариси підсумків...— С. 10—11.

⁸ Семененко О. Харків.— Харків.— Мюнхен, 6 р.— С. 120.

⁹ Любченко П. П. Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках // Червоний шлях. — 1933. — № 10. — С. 198—199.

¹⁰ Конференція в справі впорядження українського правопису // Пролетарська правда.— 1927.— 27 травня.

¹¹ Характерно, що коли у січні 1932 р. святкувалося 60-річчя М. О. Скрипника, у пресі з'явилося і привітання, надіслане В. А. Балицьким із Москви: «Дорогому Миколі Олексійовичу, найвидатнішому будівникові Радянської України і КП(б)У,

Міліція, наркомат освіти та вся система освіти. За повідомленням П. П. Постишева на листопадівому (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК Компартії України ВКП(б), «за цей час було вигнано понад двох тисяч чоловік націоналістичних елементів з системи Наркомосу, понад 300 наукових та редакторських працівників. Тільки по 8 центральних радянських установах ми вибили понад 200 чол. націоналістів та білогвардійців, котрі займали посади завідуючих відділами, завідуючих секторами тощо»¹². Протягом лише 1933 р. в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінено 100% керівництва, у районних — 90%. Всі вони були піддані різним формам репресій. 4000 вчителів були увільнені із шкіл України, як «класово-ворожі елементи». Розширювалася сітка російських шкіл і класів. З 29 директорів педагогічних вузів увільнили 18 чоловік, роботу втратили також 210 викладачів.¹³

«Нам доведеться, — зазначав в листопаді 1933 р. В. П. Затонський, — в майбутньому році на короткотермінових курсах підготовки менше 90 тис. вчителів, тому що у нас такий темп зросту культурних потреб, воєкремена шкіл, що вчительських кадрів ніякі інститути, технікуми не нададуть. Доводиться іти на сурогати. Крім того, що нам необхідно великими темпами збільшувати кадри вчителів, ті кадри, які мусять в них амортизуватися. Хто з них умирає, декого ми самі виганяємо, декого ДПУ забере»¹⁴. На думку нового наркома освіти, «класово-ворожих елементів» серед вчителів було 9,5% від загальної їх кількості.¹⁵ І то ще «тільки ті вчителі, що самі пишуть в анкетах, що вони є дітями куркулів, або самі куркулі, попи, петлюрівці. Брак педагогічних кадрів не дає нам можливості поставити питання, що коли відразу по кодуванням куркулів, чи з попів, то ми тебе звільняємо»¹⁶. Оправдане обмеження лише сферою освіти. У 1933 р. було прийнято новий «Український правопис» (замість затвердженого у 1928 році). Це супроводжувалося пошуками націоналістів у Інституті наукової мови при ВУАН. Серйозно постраждала і сама академія, оскільки Скрипник був секретарем її комуністичної фракції, і Всеукраїнська асоціація марко-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яку Скрипник очолював певний час. 14 січня 1934 р. на зборах партійної організації ВУАМЛІН виступив П. П. Постишев, який закликав до «очищення» ової наукової «фронти» (філософського, економічного та ін.) від «представників українського націоналізму та фашизму». І таке «очищення» активно здійснювалося. Крім того, ніяк не могли бути «шпигунами» були оголошені директор Інституту радянського будівництва і права ВУАМЛІН М. М. Романюк і співробітник цього Інституту П. І. Демчук, О. Г. Сарвац, В. І. Романцишин, М. В. Ченовлиць, М. М. Лозинський, дійсні члени ВУАМЛІН С. П. Вітек та С. І. Вітек, дійсний член ВУАМЛІН та віце-президент Всеукраїнської сільськогосподарської академії Д. С. Заратон.

Неприйнятному бореві за генеральну лінію партії, представники сталевіо левінової гвардії, старому секітові, поплічковиці Дзержинського — палке дружне привітання і найкращі побажання в день 35-річчя вашої боротьби за більшовизм. Ще раз шире привітання і побажання жити ще багато років для боротьби за перемогу комунізму. Ваш В. Балицький» (Віст ВУЦВК. — 1932. — 27 січня).
 12 Архів ЦК Компартії України, фонд 1, спр. 420, арк. 141 — 142.

¹³ Ка сь ія н о в Г. В. Д а н и л е н к о В. М. С т а л і н і з м і у к р а ї н с ь к а ін т е л і г е н ц і я. (20—30-і роки). — К., 1991. — С. 83—85.

¹⁴ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, од. 1, спр. 421, арк. 144.

¹⁵ Там же. — С. 83—85.

¹⁶ Там же. — арк. 144—145.

¹⁷ С. І. Вітек очолював Інститут польської культури. Осв. що роздовів про долю цієї установи В. П. Затонський: «В деяких інститутах, приміром, в інституті польської культури, залишився назаарештований лише один комуніст. Весь склад інституту від директора до судомойки був підібраний «одностайно». Серед них дехто мав партквиток в кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації» (Архів ЦК Компартії України, ф. 1, од. 1, спр. 421, арк. 146).

А. М. Сліпанський, науковий працівник ВУАМЛІН і професор Інституту червоної професури М. В. Чичкевич, заступник директора бібліотеки ВУАМЛІН В. А. Бойко, завідуючий кафедрою чужоземних мов ВУАМЛІН В. К. Онишкевич, керівник комісії літератури ВУАМЛІН А. А. Річицький та багато інших. «Викриття й очищення ВУАМЛІН від цих елементів,— писали у журналі «Більшовик України» А. Сенченко і Т. Постоловська (дружина П. П. Постишева),— ось найважливіша передумова нашої дальшої перебудови. Завдання тепер полягає у всебічному викритті того шкідництва на теоретичному фронті, що його проводили націоналістичні елементи своїми друкованими працями, викладанням окремих дисциплін і вихованням молодих наукових кадрів»¹⁸.

Тривала й боротьба з самим ім'ям Скрипника, його творчою спадщиною. 21 липня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про архів т. Скрипника», в якому записано: «Доручити комісії в складі тт. Кіллерога, Александровського (ДПУ) і Білоцерківського (ЦКК) розібрати архів т. Скрипника, скласти описи й доповісти ЦК»¹⁹. Трохи пізніше вирішили «ввести в комісію, що розбирає архів тов. Скрипника,— тов. Лейбмана»²⁰. 24 березня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про вилучення творів М. О. Скрипника»: «1. Вилучити твори М. О. Скрипника з масових бібліотек, залишивши їх тільки у фондах бібліотек для потреб наукової роботи. 2. Вилучити твори М. О. Скрипника з усіх книгарень і заборонити надалі продажу цих творів. 3. Виконання цього покладається на начальника Головліту тов. Ткача. Термін виконання до 15 червня 1934 року. Тов. Кіллерогу (особисто) перевірити виконання до 1 липня 1934 року»²¹.

У морок безпам'ятства відходило все, що могло слугувати за джерело неупередженої інформації про життя і діяльність М. О. Скрипника. Навіть могила покійного на тодішній харківській околиці була втрачена і не віднайдена до цього часу, як, до речі, і його особистий архів (можливо, його колись відшукають у архівах МВС чи КДБ).

Було б, однак, необ'єктивно не згадати про один своєрідний «некролог» у зв'язку із загибеллю М. О. Скрипника. Йдеться про рядки з публікації у «Бюлетені польсько-українському». Ось ці рядки, що їх процитував зі своїх, зрозуміло, позицій Постишев на листопадовому (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У:

«Минуть роки, все заспокоїться, все ввійде в колю, і український історик у Києві дістане змогу безсторонньо, об'єктивно придивитися до цієї постаті. Він візьме в руки ваги й на одну шальку покладе всі злочини Скрипника. Шалька спуститься низько, до землі. На другу шальку він кине маленьку сталеву револьверну кулю, яка дзвінко впаде на порожню шальку і переважить шальку, наповнену злочинами. А тоді, здається нам, у будинку — не «ВУАН», а Української Академії наук, в будинку, очищеному від усього, що засмічувало його протягом стількох років, буде повішений на стіні портрет члена Академії Миколи Скрипника»²².

Минули роки, і сьогодні, аналізуючи минуле, переосмислюючи його, не можна обминути життя і діяльність М. О. Скрипника, його місце у контексті політичної історії України ХХ століття. У березні 1990 р. за клопотанням і відповідним обґрунтуванням Інституту політичних досліджень Секретаріат ЦК Компартії України своїм рішенням виз-

¹⁸ Сенченко А., Постоловська Т. XVII партз'їзд і перебудова роботи марксо-ленінських інститутів України // Більшовик України.— 1934.— № 3.— С. 124.

¹⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 284, арк. 81.

²⁰ Там же.— арк. 210.

²¹ Там же.— спр. 338, арк. 161.

²² Постишев П. П. Радянська Україна — непохитний форпост великого СРСР // Червоний шлях.— 1933.— № 8—9.— С. 255.

нав сфальсифікованими політичні звинувачення у «націонал-ухильництві», висунуті проти М. О. Скрипника у 30-ті рр. Інститутом підготовлений і у 1991 р. вийшов друком збірник його вибраних праць²³. Розпочато роботу над першими об'єктивними, заснованими на документах і фактах, біографічними дослідженнями, присвяченими Миколі Олексійовичу²⁴.

Повертаючись до подій 1933 р., слід відзначити, що, напевно, не було сфери, в якій не вели жорстоку боротьбу проти «націонал-ухильництва» чи «націоналізму». У серпні 1933 р. було прийнято постанову Раднаркомом УСРР та ЦК КП(б)У «Про роботу Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук у справі підвищення врожайності». Констатувавши відсутність «боротьби проти буржуазних поглядів» в сільськогосподарських науках та наявність «шкідництва», засміченості «складу інститутів класово ворожими, петлюрівськими, контрреволюційними елементами», Раднарком та ЦК КП(б)У, зокрема, ухвалили: «1. Першого віце-президента Академії Сліпанського, як викритого контрреволюціонера, зі складу Академії виключити. 2. Членів президії ВУАСГН: Сінька, Боднера, Білаша, Попова, П. Палатного, Харченка і Буцького та директорів н.-д. інститутів: Вензеля (інститут захисту рослин), Онищенка (зерновий інститут), Віленберга (лісовий інститут), відповідального працівника ВУАСГН Лимаренка, а також колишнього директора інституту радгоспного будівництва — Сидоренка, що не виправдали довір'я партії, втратили класову пильність, допустили використання системи с.-г. Академії контрреволюційними елементами для шкідницької роботи — з роботи зняти і передати справу про них до ЦКК»²⁵.

В листопаді 1933 р. П. П. Постишев відзначав, що президію ВУАСГН оновлено на 80—90%, до того ж «понад тисячі чоловік націоналістів й білогвардійців, не рахуючи куркулів та ін. ворожі елементи», було «вигорто» в системах кооперації та «Заготзерна»²⁶. Наркомат юстиції, видавництво «Української радянської енциклопедії», палата мір і вагів, кіностудія (ВУФКУ), музеї багатьох міст України, Київське історичне містечко (Лавра), бібліотеки республіки (насамперед Всенародна бібліотека України), Геодезичне управління, державні курси українізації ім. К. Маркса, інститут української культури ім. Д. І. Багалія, інститут ім. Т. Г. Шевченка, інститут радянського права у Харкові — ці та багато інших установ зазнали ретельної «чистки». Вперше узагальнюючу картину цієї «чистки» дав у своїй книзі «Жнива скорботи» Р. Конквест²⁷. З невеликими доповненнями вона відтворена у книзі Г. В. Касьянова та В. М. Даниленка²⁸. Протягом всього 1933 р. республіканська преса рясніла погромними статтями, в яких «пророблялися» інститут філософії, інститут історії ВУАМЛІН, Український науково-дослідний інститут педагогіки, всеукраїнське товариство «Педагог-марксист» та інші установи²⁹.

²³ Скрипник М. О. Вибрані твори.— К., 1991.— С. 619.

²⁴ Замковий В. П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле — заради майбутнього.— К., 1989.— С. 247—264; Білокінь С. І. Нарком // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. — К., 1990. — С. 357—367; Глазунов Г. П., Замковий В. П. М. О. Скрипник: «Я своє слово кажу не з особистого приводу...» // Комуніст України.— 1991.— № 2.— С. 76—80 та ін.

²⁵ Комуніст.— 1933.— 10 серпня.

²⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 420, арк. 142.

²⁷ Конквест Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом.— Лондон, 1988.— С. 393—397; Конквест Р. Жнива скорботи // Дніпро.— 1990.— № 111—115.

²⁸ Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція. (20—30-і роки).— С. 84—87.

²⁹ Виразну яву про характер критики дають, наприклад, деякі публікації в газеті «Комуніст». Див.: Бервицький О. Філософське кредо фашизму // Комуніст.— 1933.— 26 липня; Гуревич З. Проти яворщини // Комуніст.— 1933.— 21 серпня; Хаїт І. Педагогіка і політика // Комуніст.— 1933.— 21 жовтня; Гре-

Не був обійдений увагою й «театральний фронт». До постановки заборонили 200 «націоналістичних творів» і 20 «націоналістичних» перекладів світової класики³⁰. З жовтня 1933 р. в газеті «Комуніст» з'явилася рецензія на спектакль театру «Березіль» за п'єсою М. Г. Куліша «Маклена Граса». «Провід театру, — зазначалося в рецензії, — а передусім Л. Курбас, веде свій колектив од поразки, до поразки, бо, бурхливо зростаючи політично й культурно, маси не сприймали й не сприймуть фальшивих, не художніх, не наших (підк. — Ю. Ш.) речей. Пролетарська громадськість вимагає, щоб творчий акторський колектив... рішуче позбувся своїх помилок, викрив їх до кінця й на ділі... І коли Л. Курбас стає за гальмо, то колектив вправі і зобов'язаний рішуче підправити свій мистецький провід»³¹. І керівництво театром «підправили». У жовтні 1933 р. Л. Курбаса як «націоналіста» було усунуто від керівництва театром, а у грудні цього ж року заарештовано. Засуджений згодом, він закінчив своє життя на Соловках, «українізація» яких активно почалася з 1933 р. Спочатку Л. Курбаса обвинувачували в участі в «Українській військовій організації (УВО)». Згодом ці обвинувачення, за деякими відомостями, не без сприяння В. А. Балицького³², котрий — хоча це може декому здатися парадоксальним — прагнув допомогти не тільки Л. Курбасу, зняли.

Вже початок 1933 р. ознаменувався першими арештами серед письменників, які значно посилилися після самогубства М. Г. Хвильового (травень 1933 р.). Влітку 1934 р. виступаючи на I Всеукраїнському з'їзді радянських письменників, С. В. Косіор говорив: «Нашій українській літературі є про що згадати, є що підсумувати на цьому з'їзді. На цьому з'їзді слід згадати те становище, в якому була радянська література на Україні ще кілька років тому. Я маю на увазі той великий вплив, що його на літературному фронті мали націоналісти... Розгром націоналістів на Україні та націоналістичних елементів в КП(б)У очистив атмосферу на літературному фронті... Розвіявся «ореол» Хвильового та йому подібних. Партія викрила їх справжній націоналістичний зміст, показала їх голенькими, такими, якими вони були насправді — націоналістами, шкідниками інтервенціоністами...»³³. Загалом, на думку деяких дослідників, під час сталінських беззаконь було піддано репресіям близько 500 письменників, які жили і працювали на Україні³⁴. Нагадаємо, що в цілому у 20-ті — 50-ті рр. у нашій країні репресій зазнали 2000 літераторів, близько 1500 з них загинули у тюрмах і таборах, так і не дочекавшись свободи³⁵.

Закінчувався 1933 р. В грудні В. А. Балицький порушив перед П. П. Постишевим клопотання про представлення до нагороди орденом Червоного Прапора Б. В. Козельського, С. О. Пустовойтова, В. П. Кареліна, М. К. Александровського, С. С. Мазо, К. М. Карлсона. У листі на ім'я другого секретаря ЦК КП(б)У, зокрема, зазначалося, що «за останній рік органами ДПУ УСРР нанесено рішучого удару по контрреволюції, яка здійснювала на Україні широку руйнівну роботу... Ліквідовано найбільш великі контрреволюційні організації:

1) Українська військова організація («УВО»);

бенкін Н., Гуревич З., Загрецький М., Коротенко О., Фрід Д. Про стан на історичному фронті України // Комуніст.— 1933.— 29 листопада; Орехов М. Ще вище більшовицьку пильність! // Комуніст.— 1933.— 26 грудня.

³⁰ Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція. (20—30-і роки). — С. 86.

³¹ Таран Ф. «Маклена Граса» в театрі «Березіль» // Комуніст. — 1933.— 3 жовтня.

³² Танюк Л. С. Пулей в серце... // Советская культура.— 1989.— 2 февраля.

³³ Косіор С. В. Радянська література — на рівень завдань побудови безкласового соціалістичного суспільства // Червоний шлях.— 1931.— № 7—8.— С. 191, 192.

³⁴ Дзюба И. Пятьдесят лет спустя // Дружба народов.— 1989.— № 4.— С. 214.

³⁵ Див.: Они вернутся из небытия // Литературная газета.— 1988.— № 52.

2) Польська організація військова («ПОВ»);
3) Організація українських есерів;
4) Заколот у сільському господарстві та інше»³⁶. У цьому переліку не випадково на перше місце поставлено «УВО», яка, за версією ДПУ, «очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві»³⁷.

«Українська військова організація»: «лідер» і його «підлеглі»
«УВО» з повною підставою можна назвати «гумовою» організацією, до якої «додавали» так званих учасників протягом 1933—1934 рр. Всього у цей період у приналежності до «УВО» обвинувачено 148 чоловік. Серед них, зокрема, були літератори Б. Д. Антоненко-Давидович, П. М. Губенко (Остап Вишня), О. Ф. Досвітній, Д. Ю. Загул, М. І. Ірчан-Бабюк, А. Ю. Карабут, М. А. Качанюк, М. К. Козоріз, С. В. Пилипенко, О. А. Слісаренко, М. М. Яловий, діячі Компартії Західної України Г. В. Бараба-Іваненко, П. С. Ладан, О. В. Крілик-Васильків, К. А. Максимович, Ф. М. Приступа, І. П. Тур-Запаринюк, Р. В. Турянський, М. В. Ерстенюк, професор О. І. Бадан-Яворенко, керівник сектору планування Держплану УРСР К. Й. Коник, помічник секретаря ЦК КП(б)У В. О. Олійник, співробітник «Української Радянської Енциклопедії» Ю. О. Бачинський, директор Житомирського інституту народної освіти В. П. Гоца, директор харківського видавництва «Молодий більшовик» М. З. Грицай, літературний редактор Партвидаву ЦК КП(б)У С. М. Попович, референт наркомату освіти УРСР Ф. М. Приступа, секретар Криворізького міськкому партії В. П. Сірко, робітник Харківського паровозного заводу П. Й. Сидоров, директор Білоцерківської МТС Д. Г. Фідек, співробітник наркомфіну УРСР П. А. Христюк, директор Інституту історії української культури у Харкові Є. Й. Черняк та багато інших. Серед тих, кому інкримінували участь в «УВО», опинилися М. І. Яворський та М. С. Грушевський. Характерно, що ще у 1937 р. тривали арешти за участь в «УВО».

На нашу думку, у деяких сучасних публікаціях дається не зовсім точне тлумачення справи «УВО». Г. В. Касьянов та В. М. Даниленко, наприклад, зазначають, що ДПУ вважало цю справу невдалою, «оскільки більшість заарештованих довелося звільнити»³⁸. Важко сказати, чим керувалися автори, коли робили такий висновок, адже, навпаки, більшість обвинувачених в цій справі загинула в ході репресій. До того ж, багатьох з них «прив'язали», окрім «УВО», до інших справ, обвинуватили в участі в інших «організаціях» чи «заколотах».

Керівником «УВО» було оголошено О. Я. Шумського. Донедавна про роки після його арешту, про обставини його смерті практично нічого, окрім деталей, не було відомо. Коли автор цих рядків взявся за дослідження саме цього періоду біографії колишнього «націонал-ухильника», то, відверто кажучи, не уявляв, з якими труднощами доведеться стикнутися. Довелося йти дуже повільно, крок за кроком, щоб відновити, реставрувати невідоме навіть фахівцям минуле.

О. Я. Шумського заарештували 13 травня 1933 р. на станції Толмачово Лужського району Ленінградської області у будинку відпочинку Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету³⁹. Того ж дня у Москву на ім'я начальника секретно-політичного відділу ОДПУ Молчанова було надіслано повідомлення за підписом повноважного представника ОДПУ при Ленінградському військовому окрузі П. Медвідя (того самого, котрого Сталін ударить по обличчю, коли у грудні

³⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2886, арк. 87—88.

³⁷ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1934.— С. 119.

³⁸ Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція. (20—30-і роки).— С. 87.

³⁹ На момент арешту О. Я. Шумський займав посаду Голови Центрального Комітету Співки працівників освіти. У деяких сучасних публікаціях помилково стверджувалось, що його заарештували у Москві.

1934 р. приїде у Ленінград для з'ясування обставин загибелі С. М. Кірова). У повідомленні, зокрема, говорилося: «При затриманні у Шумського О. Я. виявлено револьвер системи «маузер» № 300780 і 8 патронів до нього; паспорт № 360131; посвідчення ЦК Працос № 1 від 31/І—1932 р.; посвідчення ВЦРПС № 22 від 2/VI—32 р.; посвідчення ЦВК СРСР № 455—31; профквиток Спілки працос № 0011; партквиток № 0750725, виданий Харківською організацією КП(б)У; блокнот і складаний ніж.

Затриманий Шумський Олександр Якович цього ж числа поїздом № 1 посиленним конвоем направляється у Ваше розпорядження».

Підставою для арешту став ордер на арешт та обшук (№ 12294) за підписом заступника начальника ОДПУ СРСР Я. С. Агранова. 13 травня 1933 р. у Москві було здійснено обшук квартири № 371 по вулиці Серафимовича, 2, де мешкав Олександр Якович. Обшук фактично нічого не дав: вилучено, зокрема, військовий квиток, 3 старі і 1 дійсний закордонний паспорт, памфлет «Троє безробітних», відкритий лист академіка М. С. Грушевського (зауважимо принагідно, що цей лист не містив ніякого «компромату», а був написаний ще в той час, коли Шумський працював наркомом освіти УСРР і міг сприяти вирішенню питання про заробітну платню науковцям, про що й клопотався Грушевський), матеріали та листування, фотокартки, 25 книжок, портативну друкарську машинку «Ремінгтон».

Головною причиною арешту О. Я. Шумського стали висунуті на його адресу обвинувачення в участі в «УВО». Заарештовані на початку 1933 р. колишні члени ЦК Компартії Західної України Ф. В. Бей-Орловський, К. А. Максимович, Р. В. Турянський, а також економіст Московського електростанції О. І. Палієв на попередньому слідстві дали свідчення не тільки про наявність і діяльність «УВО», а й про участь у ній Шумського. Відразу ж зазначимо: ці свідчення, як було з'ясовано ще у 50-ті рр., давалися під тиском слідства, а сама справа «УВО» мала сфальсифікований характер. У травні-червні 1933 р. помічник начальника секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР Г. Г. Люшков (той самий, котрий у 1938 р. втік за кордон і виступив там із викриттям брудних методів роботи НКВС) провів очні ставки О. Я. Шумського з Ф. В. Бей-Орловським, Р. В. Турянським та К. А. Максимовичем. Якщо Шумський боронився і відкидав висунуті на його адресу обвинувачення, то його вчорашні не просто товариші, а діячі, котрі підтримували його у політичній боротьбі, свідчили проти нього. Наведемо уривок з протоколу очної ставки між К. А. Максимовичем та О. Я. Шумським від 22 червня 1933 р.:

«Запитання Максимовичу: У своїх свідченнях від 21 червня 1933 р. Ви говорите: «Після того, як партія і Комінтерн ліквідували шумськизм і розкол у КПЗУ, Шумський, залишаючись на своїх старих позиціях, змінює тактику й переходить на нелегальні форми боротьби з партією». Чи підтверджуєте Ви це?

Відповідь Максимовича: Підтверджую.

Запитання Шумському: Чи підтверджуєте Ви це?

Відповідь Шумського: Заперечую.

Запитання Максимовичу: Чи підтверджуєте Ви свої свідчення про те, що Шумський після свого переїзду до Москви разом з Вами входив до центру к(онтр.) — р(еволюційної) «Української військової організації»?

Відповідь Максимовича: Підтверджую.

Запитання Шумському: Що Ви скажете по цьому питанню?

Відповідь Шумського: Категорично заперечую. Ніякої к(онтр.)-р(еволюційної) організації я не знаю...

Запитання Максимовичу: Чи підтверджуєте Ви свої свідчення від 5—6 травня ц. р.: «Внаслідок... нарад Московська центральна група УВО дійшла висновку, що початок повстання необхідно готувати на

весну 1933 року, узгодивши цей виступ із закордонним керівництвом УВО, зокрема з Коновальцем. Там же було вирішено, що для безпосереднього керівництва початком повстання та забезпечення намічених планів я повинен виїхати на постійну роботу на Україну. Допомогу в цьому повинен був надати Вас. Сірко з використанням своїх зв'язків у ЦК КП(б)У?

Відповідь Максимовича: Підтверджую.

Запитання Шумському: Чи підтверджуєте Ви це?

Відповідь Шумського: Заперечую все це.

Запитання Максимовичу: Про виконання намічених планів організації повстання на Україні Ви 21/VI свідчили: «Наприкінці 1932 р. після приїзду з Харкова у Москву Волоха та його інформації про підготовку повстання на Україні навесні 1933 р. Солодуб на одній з нарад у Шумського на квартирі, де присутніми були Шумський, Солодуб і я, інформував про практичну роботу у цьому напрямі». Чи підтверджуєте Ви це?

Відповідь Максимовича: Підтверджую.

Запитання Шумському: Що Ви можете про це сказати?

Відповідь Шумського: Категорично заперечую».

Тверда поведінка і послідовність О. Я. Шумського вражають. Особливо якщо зважити на те, що свідчення проти нього дали не тільки згадані особи, а й багато інших, хто проходив по справі «УВО». Не можна не згадати й про те, якими методами вичавлювалися ці свідчення. Ось що свідчив про це у листопаді 1956 р. колишній член ЦК КПЗУ М. М. Теслюк: «20 травня 1933 року мене заарештували органи ДПУ. На слідстві мене обвинуватили у приналежності до «української військової організації» («УВО»), ототожнюючи її з КПЗУ в цілому...

На слідстві загрожували розстрілом, проводили довгі допити без відпочинку та сну, переконували, що моє зізнання у приналежності до «УВО» має велике значення для боротьби з українськими націоналістами.

За таких обставин мені довелося обмовити і себе і Шумського.

Про Шумського я говорив, що він один з керівників «УВО», що ми під його керівництвом здійснювали контрреволюційну роботу, готували повстання на Радянській Україні та інші контрреволюційні дії, яким мене повчав слідчий. Як контрреволюціонера я Шумського не знаю і наговорив на нього у зв'язку з примусом працівників ДПУ». Можна припустити, що натискні методи застосовувалися не тільки до свідків, а й до самого О. Я. Шумського. Однак провини своєї він не визнав.

Постановою Колегії ОДПУ СРСР від 5 вересня 1933 р. було вирішено ув'язнити Шумського у виправно-трудоий табір» строком на десять років, рахуючи строк з 13/5—33 р. Справу здати в архів». Цікава деталь: виконання вироку, зафіксованого у цитованій постанові, невдовзі було припинено до «особливого розпорядження». Підставою став протест Прокурора при ОДПУ Катаняна. На жаль, поки що не вдалося розшукати текст цього протесту, а це, звичайно, прояснило б, чому в Москві затрималися з відправкою Шумського до «мест, не столь отдаленных». Втім, 28 вересня 1933 р. «особливе розпорядження» було дано Я. С. Аграновим, і на початку жовтня О. Я. Шумський опинився у Суздальському політизоляторі ОДПУ, а згодом на Соловках, де утримувався у одиночній камері Кремлівського спецізолятора.

З перших часів ув'язнення О. Я. Шумський розпочав боротьбу за свою реабілітацію, прагнучи насамперед довести необґрунтованість висунутих проти нього обвинувачень. Він почав апелювати до керівних інстанцій і окремих керівників, починаючи із Сталіна. Ці матеріали можуть бути предметом окремого дослідження і, сподіваємося, дочекаються своїх дослідників.

Листи О. Я. Шумського виразно характеризують його душевний стан, містять, без перебільшень, унікальну інформацію про колізії навколо колишнього «проводиря» так званих «націонал-ухильників» на Україні.

Звернімося, наприклад, до листа, написаного 26 листопада 1934 р. на ім'я Сталіна. Ось що, зокрема, там можна прочитати: «Дорогий тов. Сталін! Хоча мені не відома доля моїх листів, але я не втратив ще надії бути вислуханим і знову звертаюся...

У квітні 1934 року привезли мене в Москву, де я мав (майже дослівно) таку розмову: — «Так ви вважаєте, що сидите марно?»

— Так,— відповідаю я,— і вважаю, що час би вже й слідству в цьому переконатися.

— Так ось ми вас викликали для того, щоб викривати. Ця заява не могла, звичайно, мене не здивувати: «викривають» через рік майже після виключення з партії та засудження.

Для цього мене відправили у Харків, де я був ще більше здивований, довідавшись, що мене вже обвинувачено не в приналежності до УВО, а до Національного блоку. «У приналежності до УВО вас не обвинувачують, ви, виявляється, займалися створенням контрреволюційної організації «Національний блок»,—заявив мені слідчий тов. Соколов. Про те, що мене засуджено не за УВО, сказав мені й начальник табору тов. Алексеев, у котрого я попросив дати мені прочитати вирок (якого, до речі, я так і не читав ще). Я підкреслюю цю обставину тому, що в минулому році мені говорили, що мене обвинувачують у приналежності до УВО і що мене за це і з партії виключено».

Отже, з цитованого фрагменту листа ми довідуємося, що навіть після того, як О. Я. Шумського було засуджено, йому, зважаючи на його енергійний протест і готовність довести сфабрикований характер обвинувачень, прагнули віднайти нові «докази» провини. Щоправда, робилося це у оригінальний, хоча й типовий для сталінського правосуддя спосіб: позбавили волі за участь у одній «контрреволюційній» організації, а вже після цього зняли застарілі обвинувачення, висунувши нові (участь у створенні міфічного «Національного блоку»).

У згаданому листі до Сталіна О. Я. Шумський переконливо показав і те, як саме готувалися матеріали проти нього. Він наводить приклад із свідченнями колишнього «боротьбиста» М. М. Полоза, який вказав на приналежність Олександра Яковича до «Національного блоку», на те, що Шумський розповідав йому про зв'язок з німцями та поляками. Спростовуючи це твердження, О. Я. Шумський доводить, що ніякої зустрічі з М. М. Полозом він не мав, оскільки у вказаний у свідченнях день поїхав з Москви. Далі у листі читаємо: «Оголошенням мені свідчень Полоза й закінчилося це «викриття». Мене знов відправили у табір, де я зустрів Полоза. Природно, першим моїм запитанням було, чи правда, що він дав подібні свідчення. Крізь сльози та істеричний стогін я почув відповідь, що він «дещо подібне підписав...» В той же день я написав про цю розмову слідчому, щоб нагадати йому про якість добутих ним «викривальних» матеріалів (копію цього листа додаю). Поза сумнівом, працівники ДПУ й самі прекрасно знають характер і ціну всій цій нісенітници, але не в їх інтересах мене захищати».

У тому ж 1934 р., але трохи раніше, у серпні О. Я. Шумський написав листа начальнику секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР Б. В. Козельському.

(Далі буде)

Одержано 1.07.91.

В данном разделе статья завершается повествование о борьбе с так называемым «националистическим уклоном» Н. А. Скрыпника. Идет речь о деле «Украинской военной организации», лидером которой был объявлен А. Я. Шумский.